

P. VÁSÁRHELYI JUDIT–SZABÓ ANDRÁS

GEORG REM ISMERETLEN LEVELE SZENCI MOLNÁR ALBERTHEZ*

Gerriet Giebertmann német kutató, aki a közelmúltban egy százoldalas tanulmányt publikált Szenci Molnár Albert oppenheimi kapcsolatairól,¹ s jelenleg a zsolttárfordító *Naplójának* német fordításán dolgozik, több már ismert és kiadott levél fénymásolata mellett egy ismeretlen és kiadatlan levelet is elküldött nekünk, ránk, a magyar kollégákra bízva a szöveg publikálását. Az episztola kéziratát Kasselben őrzik,² s szerepel a német online kézirat-katalógusban, a *Kalliopében*.³ Georg Rem nürnbergi jogász⁴ írta barátjához, Szenci Molnár Alberthez; a sűrű levélváltások révén a létezéséről eddig is tudtunk: Szenci Molnár pár nappal később, augusztus 18-án Ludovicus Luciushoz írott levelében így emlékezett meg róla: „qui et mihi nuper prolixè et officiosè admodum scripsit.”⁵ Valóban: Rem a széleskörű politikai beszámoló mellett magáról nemigen írt benne.

A latin szöveget az alábbiakban közöljük betűhű átírásban, feloldva a rövidítéseket s elhagyva a hangsúlyjeleket:

Salutem Plurimam.

Praestantissime vir, amice unice chare et amande. Heidelberga ad me scrip[si]sti, et carmen in Scioppii, apostatae turpissimi, bestiae virulentissimae, ac pestis pestilentissimae Hypobolimaem, anonymo auctore, misisti. Nomen ego poetae, vti et Dominus Rittershusius noster, scire gestio, quaeso ne dissimules, est enim elegans, doctum, et minime vulgaris venae. Pro eo tibi carmine gratias ago; et si quid in compensationis vilem potest tibi dari, age hoc programma pro illo epigrammate mitto; quod quia a Rittershusio, alumno Pietatis et Eruditionis profectum est, eo gratius tibi futurum spero. Scripserat vero hoc ipsum, magnis curis ac luctum involutus. Eo enim die ipsi filiulus

* A forrásközlés az OTKA K 62388 számú, *Szenci Molnár Albert levelezése, iratai és Zsolttárkönyve* című kutatási programja keretében készült.

¹ Gerriet GIEBERMANN, *Albert Molnár (1574–1634) ungarischer reformierter Theologe und Wandergelehrter, 1615–1619 Kantor und Rektor in Oppenheim*, *Oppenheimer Hefte*, 30/31(2005), 2–100.

² Universitätsbibliothek Kassel, Landesbibliothek und Murhardsche Bibliothek, 2° Ms. hist. litt. 4.

³ [Http://kalliope.staatsbibliothek-berlin.de](http://kalliope.staatsbibliothek-berlin.de) (2007. január 28.).

⁴ SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója*, közlése SZABÓ András, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2003 (*Historia Litteraria*, 13), 230.

⁵ *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz*, a kötetet összeállította CSANDA Sándor, KESERŰ Bálint, Szeged, 1978 (*Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, 4), 272.

natu minimus, Andreas, qui nondum diem XII vitae excesserat, obiit: et biduo post secuta est uxor, matrona lectissima, quae nunc inter DEI electos et Angelos beatos aevum immortale agit, in patria vera, quam reddens animam DEO Conditori, CHRISTOQUE JESU Redemptori anhelabat omni affectu. (Helena Staudnera, Superintendentis Sulzpaensis in Palatinatu filia fuit, concordans matrimonium per annos quindecim, utriusque virtute et modestia coluere invicem, quod rarum est.)⁶ Postridie Kalendas Quintilis terrae mandata est, praesentibus Scholarchis duobus, Domino Johanne Im Hoff, et me, qui honoris causa excurrimus Altorphium, professoribus omnibus, ac studiosis civibusque frequentibus. Vix dicere est, quantum Rittershusio nostro carissimae coniugis abitus moeroris attulerit. Sed confirmavimus quotquot amici adfuimus, animum viri: et sane adquievit nostris παραμυθίας. Tuum erit in Honorem amici et Hospitis (ni fallor) certe patroni fundere lacrimas poeticas: certatim enim scribimus docti indoctique lessus, epicedia, memorias etc. Vbi deferbuerit dolor de resarcienda hac clade domestica cogitabimus, atque de commoda vxore circumspiciemus viro, qui totus in litteris est, quarum decus et ornamentum in Germania meritissime habetur. Tibi porro de favore Serenissimorum et Illustrissimorum Principum, Electoris Palatini Rheni, et Domini Mauritii Landgravi, quo nullus in ea dignitate per Germaniam doctior perhibetur, gratulor animitus. Et cum spem facias de mittendis exemplaribus Psalterii tui Pannonici, iam iam Tibi pro munere, quod etiam non intellectum aestimo, meisque adcensebo libris sacris, gratias ago. Si de rebus patriae tuae nosse aves, id quidem in aula Illustrissimi Principis Landgravi facile adsequeris. Pax, impax: turbae: nil certi est, dum pullati patres, quorum fibula subnectit vestem solum Germaniae calcant. Eselius Neustadianus aposcopus, nescitur quid, moliatur vel in capita nostra Evangelicorum, aut certe Pannoniorum. Numquam desunt Doegi, numquam Iscariotae. Et vero prodest exerceri Pietatem. Hoc addo: Esse liticulam inter Doctorem Sonerum, qui nunc Rector creatus est Academiae, quo honore perfunctus est Dominus Rittershusius anno superiore, et Doctorem Rhumelium, iamque publicis scriptis agere. Sopitam velim τὴν ἔριδα, nulli profuturam. Ceteri professores valent, atque in his Dominus Scipio, princeps. In depositione Rectoratus perorans Dominus Rittershusius eximium orationem habuit de dicto: NIHIL PARVUM: NIHIL contemnendum, quam vbi typis mandarit, exemplaria pro te et amico mittam. Vicissim te oro et rogo, vti orationem funebrem Domini Doctissimi Christiani Andreae in obitum Illustrissimi Domini, Domini Comitis Johannis a Nassau etc. senioris, Herois incomparabilis, mihi mittas, cum tuo Psalterio, per hunc hominem, qui curru vehitur, Dominum Paulum Kanlerum, civem Noribergensem: vna opera et Rittershusio et aliis mittere licebit.

In Galliis de Concilio Nationali indicendo consilium agitari perhibent. Orthodoxi, gnari quidem Nazianzeniani pronunciati; Nullum concilium bonum habuisse exitum, sed motus maiores motos esse, confidentia bonae causae tamen ne lucem fugere videantur, imo vt in hominum ignarorum scientiam ac cognitionem Veritas perveniat, optant haberi – celebrari consilium liberum, libero loco, commodoque, vbi libera sententiarum dictio

⁶ Helena ... rarum est – a margóra beszúrva.

sit, et secundum amussim infallibilem Verbi DEI omnia diiudicentur libere liberaliterque. Contra Pontificii, post Tridentinam synodum nil opus esse iam Concilio amplius ullo, et fieri non posse, ut dissidium hoc componatur, praetendunt. Verum haec rectius in vestra aula a studiosis per Declamatiunculas contrarias ampla oratione explicetur. (Materia haec esset declamandi pro et contra, vti amamus loquere.)⁷

De causa itionis Septemviri Saxonici ad Caesarem, nobis quidem nihil constat. Splendidissime exceptus fuit; vltra decendium illic commoratus est, Polycarpus ó παρρησιάζων concionibus publicis offendit Jesuitas et Legatum Pontificis, vti fama est. Quies in Italia post nubem illam Venetam est. Genevae quo loco status sit, parum novimus. Insidias structas vrbi, sed frustra, ab Hispano et Allobroge, circumferunt. DEVS propugnator suae Ecclesiae, cuius tuteleae, te, me, tua, mea commendo, nescit deseruisse suos.

NORIMBERG. 5 Eidem Julias, 1607.

Tuus Remus ex animo.

Praestantissimo Pietate, eruditione atque humanitate excellenti viro, Domino Alberto Molnari, Pannonio, Sacrosanctae Theologiae Candidato, domino et amico Rarissimo.

Kassell, in aula Principis.

[Szenci Molnár Albert kezével:] Redditae sunt Marpurgi 13. Augusti, 1607.

A levél magyar fordítása így hangzik:

Sok üdvözetet küldök. Kiváló férfiú, egyetlen kedves és szeretetreméltó barátom. Heidelbergből írtál nekem, s elküldted egy ismeretlen szerző versét Scioppius,⁸ a leggyalázatosabb hitehagyott, a legbűdösebb vadállat, a legártalmasabb gazember *Hypobolimaesa*⁹ ellen. Én, ahogyan Rittershausen¹⁰ úr is, nagyon szeretném tudni a költő nevét, kérlek, ne titkold el, mert választékos, tanult és nem közönséges tehetségű. Ezért a versért köszönetet mondok neked, s ha ellentételezéseként valami apróságot adhatok neked, lásd, ezt a hirdetményt küldöm azért az epigrammáért; azt remélem, számodra annál kedvesebb lesz, mert ez Rittershausentól, a Kegyesség és a Műveltség tanítványától

⁷ *Materia ... loquere* – a lap szélén beszúrva.

⁸ Kaspar Schoppe (Scioppius, 1576–1649), protestánsból katolikussá lett filológus és teológus, aki fiatal korában Altdorfban Konrad Rittershausen tanítványa volt. Legátfogóbban lásd: http://www.bautz.de/bbkl/s/s1/schoppe_k.shtml (2005. október 25.). – Vö. VÁSÁRHELYI Judit, *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*, Bp., Akadémiai, 1985 (Humanizmus és Reformáció, 12), 67–68.

⁹ Menandrosz egyik vígjátékának címe. Ebben az évben, 1607-ben Schoppe *Scaliger Hypobolimaesus* címmel egy gúnyiratot adott ki Joseph Justus Scaliger leideni tudós ellen. Rittershausen már korábban, 1607. június 12-én kérdezte Molnár véleményét erről az iratról: „Quod quaeso vestrates iudicant de libro Scioppii contra Scaligerem edito?” – SZENCZI MOLNÁR Albert *Naplója, levelezése és irományai*, kiadta DÉZSI Lajos, Bp., 1898, 210. A Rem levelében említett latin vers, amelyet nem ismerünk, nyilván erre volt reakció. A vitáról lásd TURÓCZI-TROSTLER József, *Szenci Molnár Albert Heidelbergben* = Uő, *Magyar irodalom – világirodalom*, II, Bp., 1969, 125–127.

¹⁰ Konrad Rittershausen (1560–1613) altdorfi jogászprofesszor, Rem és Szenci Molnár barátja. Lásd SZABÓ, *i. m.*, 231.

származik.¹¹ Ezt ő nagy gondok között és gyászba borulva írta, ugyanis ezen a napon a legkisebb fia, Andreas, aki még nem lépte túl életének tizenkettedik napját,¹² meghalt, s két nappal később követte őt a felesége,¹³ a legkitűnőbb asszony, aki most ISTEN kiválasztottai és boldog angyalai között a halhatatlanságban lakozik, az igazi hazában, amelyre, a lelkét visszaadván a teremő ISTENNEK és a megváltó JÉZUS KRISZTUSNAK, minden érzésével vágyott. (Helena Staudner, aki a pfalzi Sulzbach szuperintendensének lánya volt, egyetértő feleség tizenöt esztendőn keresztül, mindketten kölcsönösen erkölcsösek és mértéktartók voltak, ami ritka dolog.) Július másodikán temették el a két iskola-felügyelő,¹⁴ Hans Imhoff¹⁵ és az én jelenlétemben, mi a tiszteletadás végett mentünk ki Altdorfba, de ott volt az összes professzor, s igen sok diák és polgár is. Kimondhatatlan, mekkora gyászt hozott a mi Rittershausenünknek legkedvesebb felesége elhunyt. De megerősítettük a lelkét, ahányan csak ott voltunk a barátok közül, s valóban megnyugodott a mi vigasztalásainktól. A te feladatod az lesz, hogy a barát és a házigazda (ha nem tévedek), de bizonyosan pártfogó tiszteletére költői könnyeket onts, ¹⁶ ugyanis mi, tanultak és nem tanultak versengve írunk siratókat, sírfeliratokat és emlékverseket. Amint csillapodott a fájdalom, gondolkodni fogunk róla, hogyan épüljön fel ebből a családi csapásból, s keresünk majd egy alkalmas feleséget a férfinak, aki teljesen a tudományok él, s méltán tartják a tudomány díszének és ékességének Németországban.

Aztán lelkesen gratulálok neked a legfelségesebb és leghíresebb fejedelmek, a pfalzi választó és Móric hesseni tartománygróf úr, akinél ebben a méltóságban senkit sem tartanak műveltebbnek egész Németországban, kegyéhez. És mivel azzal kecsegtetsz, hogy a te magyar zsolnárkönyvedből¹⁷ példányokat küldesz, már most köszönetet mondok az ajándékért, amelyet akkor is megbecsülök és a szent könyveimhez számítok, ha nem értem is. Ha hazád eseményeiről kívánsz híreket kapni, azt könnyen elérheted a felséges fejedelem és tartománygróf udvarában. Béke, békétlenség, zűrzavar: semmi sem

¹¹ Hirdetmény: programma, valószínűleg az altdorfi egyetem valamilyen kis terjedelmű, hivatalos és nyomtatásban is kiadott kiadványa, amely a rektorváltás alkalmával keletkezett. Rittershausen a felesége halála napján adta át a rektorságot utódjának, Ernst Soner (1572–1612) orvosprofesszornak.

¹² Az apa levele szerint nyolcnaposan halt meg. Konrad Rittershausen levele Szenci Molnár Alberthez, Altdorf, 1607. augusztus 27. = DÉZSI, *i. m.*, 217.

¹³ Konrad Rittershausen első felesége, Helena Staudner (? , 1569. április 7.–Altdorf, 1607. június 30.), egy lelkész lánya, akivel tizennégy esztendeig élt házasságban, s kilenc gyermekük született, közülük a halálakor még öt élt. A haláláról, amely a szülés után tizenegy nappal következett be, beszámolt Szenci Molnárnak Georg Mauritius, maga a gyászoló férj és Johannes Clemens Cuno is. – DÉZSI, *i. m.*, 215, 217–219; Allgemeine Deutsche Biographie (ezentúl: ADB) 28, 699.

¹⁴ Nürnberg város részéről az oktatás felügyeletével megbízott polgárok, ebben az esetben Imhoff és Rem.

¹⁵ Hans Imhoff (1563–1629) nürnbergi patrícius, Willibald Pirckheimer életrajzírója. – Neue Deutsche Biographie 10, 147.

¹⁶ Szenci Molnárnak ez az alkalmi latin költeménye elveszett, pedig küldött verset, amely Rem 1607. augusztus 31-i levele szerint Rittershausennek nagyon tetszett: „Viduo nostro communi amico, domino Rittershusio tuae Musae placuerunt.” – DÉZSI, *i. m.*, 221.

¹⁷ A IV. Frigyes pfalzi választófejedelemnek és Móric hesseni tartománygrófnak ajánlott *Zsolnárkönyv* (RMNy 962) már május 12-én kész lett, Szenci Molnár mindkét címzettnek elvitte a könyvet, s pénzt is kapott, sőt Móric hosszabb távon is a szárnyai alá vette őt. – SZABÓ, *i. m.*, 152–153, 204, 223.

biztos, miközben a gyászruhába öltözött atyák, akiknek kapocs fogja össze a ruháját, Németország földjét tapossák.¹⁸ Nem lehet tudni, hogy Eselius neustadti püspök¹⁹ miben sántikál részint az Evangéliumot követők,²⁰ részint főleg a pannóniaiak vezetői ellen. Mindig vannak Doegek,²¹ s mindig vannak Iskáriótesek.²² Valóban hasznos a kegyesség gyakorlása. Hozzáteszem még, hogy kis vita van Soner doktor, akit most választottak az Akadémia rektorává – ezt a tisztet Rittershausen úr töltötte be az előző esztendőben – és Rhumel doktor²³ között, és már nyilvános írásokban is vitatkoznak. Azt szeretném, hogyha lecsillapodna a senkinek sem használó viszály. A többi professzor jól van, közülük a legeslegeső: Scipio úr²⁴ is. A rektori hivatal letételekor szónokló Rittershausen kiváló beszédet tartott arról a mondásról, hogy SEMMI SEM KICSINY: SEMMI sem megvetendő. Mihelyt ezt a beszédet kinyomtattatja, küldök belőle példányokat neked is és barát(ai)dnak is.²⁵ Ezek fejében kérve kérlek téged arra, hogy küldd el nekem a nagy tudású Andreas Christian úrnak a temetési beszédét,²⁶ amelyet a fényességes úrnak, idősebb János nassauai gróf úrnak,²⁷ a páratlan hősnek a halálára írt,²⁸ zsoldárkönyveddel

¹⁸ A mondat első fele a Bocskay István halála utáni zavaros magyarországi helyzetre utal, a második fele a jezsuiták viseletére és Németországban való térhódításukra céloz. Rem 1607. augusztus 31-i levelében is „so-cios pullatos”-ként említette a jezsuitákat. – DÉZSI, *i. m.*, 222.

¹⁹ Utalás Melchior Khlesl (1552–1630) wiener-neustadti püspök protestantizmus-ellenes tevékenységére. Khlesl 1588-tól haláláig töltötte be ezt a tisztséget. Neve a korabeli nyomtatványokban Clesel(ius)ként is előfordul. Sőt a Clesel–Esel szójáték is ismeretes egy róla írott pasquillusban. – Vö. ÖTVÖS Péter, *Együttműködő ellenfelek: A bécsi püspök és a bécsi béke = Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*, szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó, Bp., Balassi, 2005, 117.

²⁰ Az Evangélium követői: a protestánsok összefoglaló elnevezése.

²¹ Az edómi Doeg, Saul egyik zsoldosa, aki elárulta a királynak, hogy Dávid Abimélek pap házába ment, majd Saul parancsára lemészárolta Nobban az Úr papjait (1 Sámuel 21:8, 22:9). Az 52. zsoldár első versét Dávid akkor írta, amikor az edómi Doeg Saulnak felfedte az ő hollétét. Molnár *Zsoldárkönyvében* éppen ezert e zsoldár summája így szól: „Panaszolkodása Dávidnak az Doeg ellen”. – SZENCI MOLNÁR Albert *Költői művei*, sajtó alá rendezte STOLL Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1971 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 6), 131.

²² Iskáriótes Judásnak, Jézus elárulójának a mellékeve (Máté 10:2).

²³ Id. Johann Konrad Rummel (Rhumel) (1574–1630), orvos Neumarkt in der Oberpfalzban. Lásd SZABÓ, *i. m.*, 232.

²⁴ Gentilis Scipio (1563–1616) 1598-tól a jogi kar első professzora Altdorfban. Előadásai igen népszerűek voltak. – ADB 8, 576–577.

²⁵ 1607. augusztus 31-én Rem arról tudósította Molnárt, hogy „Oratio nostri Rittershusii de contemnendo parvo nondum est edita. Occupatus fuit hactenus...” – DÉZSI, *i. m.*, 221. Valószínűleg később sem jelent meg.

²⁶ Andreas CHRISTIAN (1545–1609) jogász, hessen-nassauai tanácsos. Beszédének címe: *Oratio de ortu, vitae curriculo et obitu ... comitis ... Johannis senioris, comitis in Nassaw, CatheneInbogen ... Et praeterea historia rerum praeclare ab ... Wilhelmo principe Auriaco et comite Nassovio etc. in Belga gestarum intextur, omnibus lectu scituque digna*, Marburg, Kezelius, 1606 – a www.vd17.de adata (2006. december 2.).

²⁷ VI. János (1536–1606) Nassau-Dillenburg grófja, a herborni főiskola alapítója. Vö. SZABÓ, *i. m.*, 211.

²⁸ 1607. augusztus 31-én Rem a következőt írta Molnárnak: „Reliquas pagellas orationis Andreae Christiani doctoris in funus domini comitis Johannis Nassovii exspecto, sed tuo commodo.” Ebből az derül ki, hogy Molnár valószínűleg lemásolta Rem júliusi levelében megfogalmazott kérésére Andreas Christian halotti beszédének egy részét, de nem jutott akkor még az 52 levél terjedelmű munka végére. Rem 1607. november 19-én sem volt még a teljes beszéd birtokában: „...accepi tria folia A. B. C. cetera desidero, si haberi possint” – írta Molnárnak. Végül is 1607. december 31-én köszönte meg a teljes művet: „Orationem domini doctoris Andreae Christiani attulit [tabellarius] salvam mihi, qui eam expetii.” – DÉZSI, *i. m.*, 221, 235, 241.

együtt ezzel az emberrel, Paulus Kanler úr nürnbergi polgárral, aki kocsin utazik: egy füst alatt Rittershausennek és másoknak is lehet küldeni.

Azt mondják, hogy Galliában a Nemzeti Zsinat meghirdetéséről tanácskoznak. Az ortodoxok, akiket köztudottan nazianzenianusoknak²⁹ ítélnék, azt gondolják, hogy egyetlen zsinatnak sem volt jó kimenetele, hanem még nagyobb nyugtalanságot keltettek, de a jó ügy iránti bizalommal, nehogy úgy látsszék, hogy kerülik a világosságot, sőt, hogy az Igazság a tudatlan emberek tudomására és ismeretére jusson, azt óhajtják, hogy legyen – hogy tartsanak szabad és alkalmas helyen szabad zsinatot, ahol szabad a véleménynyilvánítás és az ÚR Igéje csalhatatlan zsinórmértéke szerint szabadon és tisztességesen döntenek mindenről. A pápisták ezzel szemben azt hozzák fel mentségül, hogy a tridentinai zsinat után semmi szükség nincsen semmiféle zsinatra többé, és nem történhet meg az, hogy ez az ellentét elsimuljon. Ám ezt jobban fejtegetik a ti udvarotokban a tudósok nagyszerű ekesszólással megszerkesztett, egymással ellenkező beszédgyakorlataikban. (Tárgy lehet ez a vitakozásra pro és contra, ahogyan mondani szeretjük.)

Arról, hogy mi okból járult a szász választófejedelem³⁰ a császár elé, bizony számunkra semmi nem bizonyos; több mint tíz napig tartózkodott ott, Polycarpus,³¹ a nyílt beszédű, nyilvános szónoklatokban támadta a jezsuitákat és a pápa követét, ahogy hírlik. Nyugalom van Itáliában az után a velencei zavargás után.³² Hogy Genfben mi a helyzet, nemigen tudjuk. Azt híresztelik, hogy cselet vetett a spanyol és az allobrox a város ellen, de hiába.³³ Az ISTEN az ő Egyházának a védelmezője, és az Ő oltalmába ajánlak téged, magamat, a tiedet és az enyémet. Ő nem tudja elhagyni az övét.

NÜRNBERG, 1607. július 5.

Lelkéből a Te Remusod

Az istenfélelemben, műveltségben és emberségességben kiváló, jeles férfiúnak, a pannon Molnár Albert úrnak, a szentséges teológia jelöltjének, uramnak és drága barátomnak.

Kassel, a fejedelem udvara.

[Szenci Molnár Albert kezével:] Marburgban 1607. augusztus 13-án kaptam kézhez.

²⁹ Gregorius Nazianzenus (329/330–389/390) görög egyházatya. A Szentháromságról szóló beszédeivel vált híressé. – Vö. http://www.bautz.de/bbkl/g/gregor_naz.shtml (2006. december 2.).

³⁰ II. Keresztély (1583–1615) szász választófejedelem. Vö. ADB 4, 172–173.

³¹ Id. Polykarp Leyser (1552–1610) evangélikus teológus, ekkor udvari prédikátor Drezdában, aki elkísérte urát Prágába, amikor az meglátogatta Rudolf császárt. – Vö. <http://www.bautz.de/bbkl/l/leyser.shtml> (2007. január 28.).

³² Utalás V. Pál pápa és a velencei köztársaság teológusa, Paolo Sarpi ellentétére. Sarpi, a katolikus egyház belső ellenzékének egyik legjelentősebb képviselője élesen kritizálta a pápa centralista törekvéseit, aki ezért 1606-ban átka alá vonta a várost. Velence ellenállása és az európai hatalmak intervenciók készüllete végül is V. Pált az átok visszavonására készítette 1607. április 21-én. – Vö. http://www.bautz.de/bbkl/s/s1/sarpi_p.shtml (2006. december 2.).

³³ Az allobroxok kelta nép, Savoya őslakói. A Savoyai hercegek a 17. század elején több sikertelen kísérletet tettek a spanyol király segítségével Genf meghódítására. Leverésükről azóta is minden év december 12-én megemlékeznek Genfben a l'Escalade (a várfal megmászása) ünneppel.